

Kakisheva Gulnur

*Ajiniyoz nomidagi NDPIning Turkiy tillar fakulteti
Turkman tili va adabiyoti yo`nalishining 1-D guruh talabasi*

Atabayeva Ayna

*Ajiniyoz nomidagi NDPIning Boshlang`ich ta`lim fakulteti Boshlang`ich ta`lim
yo`nalishining 1-J guruh talabasi*

Iqlasbaeva Rawshan Xojabay qizi

*Ajiniyoz nomidagi NDPIning Turkiy tillar fakulteti
Qaraqolpoq tili va adabiyoti yo`nalishining 1-A guruh talabasi*

Anotatsiya: O`zbek adabiyotining eng yirik namoyondasi. Umuman olganda, butun turkiy xalqlari orasida u kabi yirik shaxs yo`qdir. Alisher Navoiy Sharqining, deyarli barcha janrlarida o`z qalamini sinab ko`radi va o`z ovozi, o`z uslubi borligini ko`rsata oladi.

Kalit so`zi: buyuk shoir, adabiy asarlarni siyosat bilan birlashtirgan, u mamlakat hayotining ijtimoiy-iqtisodiy takomillashishiga katta hissa qo`shgan, ilm, fan, san`at rivojiga homiylik qilgan, tinchlik va totuvlik hukmron surishiga doim harakat qilgan.

Buyuk shoir va mutafakkir, davlat arbobi asl ismi Nizomiddin Mir Alisher. U Hirotda tug`ilib, shu yerda umrining asosiy qismini o`tkazgan. Navoiyning otasi G`iyosiddin Bahodir temuriylar xonadoniga yaqin bo`lgan. She`r zavqi va iste`dodi erta uyg`ongan. Bolalikdayoq Farididdin Attorning „Mantiqut-tayr“ asarini yod olgan, Sharafiddin Ali Yazdiy nazariga tushgan, Mavlono Lutfiy yosh shoir iste`dodiga yuqori baho bergan, Kamol Turbatiy e`tirofi qozongan.

Alisher Navoiy she`riyatga g`oyat qiziqdi, Sharq adabiyotini qunt bilan o`rgandi. Oila muhiti bolaligidayoq unda adabiyotga zo`r havas tug`dirgan edi. Tog`alari Mirsaid — Kobuliy, Muhammad Ali — G`aribiy yetuk shoir edilar. Alisher Navoiylar uyida shoirlar tez-tez to`planishib, mushoira qilishar, adabiyot va san`at haqida suhbatlashar edilar. Alisher Navoiy 10—12 yoshlaridan she`r yoza boshlagan. Tarixchi Xondamirning yozishicha, yosh Alisher Navoiyning iste`dodidan mamnun bo`lgan mavlono Lutfiy, uning: Orazin yopqoch, ko`zumdan sochilur har lahza yosh, Bo`ylakim, paydo bo`lur yulduz, nihon bo`lg`ach quyosh matla`li g`azalini tinglab: «Agar muyassar bo`lsa edi, o`zimning o`n-o`n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g`azalga almashtirardim...» degan. Alisher Navoiy 15 yoshida shoir sifatida keng tanilgan. She`rlarini turkiy (Navoiy taxallusi bilan) va forsiy (Foniy taxallusi bilan) tillarida yozgan.

Buyuk insonparvar Alisher Navoiy o`rta asrdagi Uyg`onish davrining boshqa ulug` zotlari singari butun hayoti bilan haqiqiy inson qanday bo`lishi lozimligini ko`rsatdi. U o`z davridagi nohaqlikka, adolatsizlikka qarshi kurashdi, amaldorlarning

o‘z vazifalarini suiiste‘mol qilishlarini va ta‘magirliklarini fosh etdi, ojiz, muhtoj kishilarni o‘z himoyasiga oldi. Sulton Husayn Boyqaro podshohlik qilgan, Alisher Navoiy hukumatda bosh vazir vazifasini egallagan paytlarda hech bir mamlakatga qarshi bosqinchilik urushi olib borilmadi. Bosh vazir Alisher Navoiy madaniyat va san‘atning chinakam homiysi sifatida taniladi. Uning faoliyatida ijtimoiy-siyosiy masalalarni to‘g‘ri hal etishga intilish, jamiyatdagi barcha ijtimoiy qatlamlarga, barcha qavmlarga bir xil munosabatda bo‘lish, hech qaysi birini kamsitmaslik, hammaning manfaatiga barobar xizmat qiladigan jamoat binolarini qurishga alohida e‘tibor berish oldingi o‘ringa chiqa boshladi. Alisher Navoiy mansub adabiy hayotda she‘riy janrlardan g‘azal, qasida, ayniqsa muammo yozishga qiziqish kuchli edi. Alisher Navoiy forsiy devoniga 373 muammo kiritgan. Shunday adabiy mayllar tufayli 1485 yil muammo yozish qoidalari haqida maxsus «Mufradot» asarini yaratdi. Alisher Navoiyda o‘zbek tilida «Xamsa» — besh doston yaratish maqsadi yoshligidan bo‘lgan. Bu maqsadini 1483—85 yillarda amalga oshirdi. Asar o‘zbek adabiyoti shuhratini olamga yoyib, jahon adabiyotining durdonalaridan biriga aylandi. «Xamsa»dan keyin Navoiy yana bir qancha asarlar yaratdi. 1485 yil o‘zining mashhur «Nazm ul-javohir» asarini yozdi, bunda birinchi xalifalardan bo‘lmish Hazrat Alining 266 ta hikmatli gapi ruboyi tarona (to‘rt misrasi ham qofiyalangan) shaklida bayon etilgan. O‘sha davr kitobxonlari, shu jumladan, tarixchi Xondamir bu asarni g‘oyat yuksak baholagan.

Alisher Navoiy hamisha ko‘proq ijodiy va ilmiy ishlar bilan shug‘ullanish, bu boradagi rejalarini amalga oshirish xayoli bilan yashardi. Hayot esa uning rejalariga o‘z tuzatishlarini kiritar edi. 1488 yil Sayyid Hasan Ardasher, 1492 yil Jomiy, 1493 yil olim va shoir Pahlavon Muhammad birin-ketin hayotdan ko‘z yumdilar. Navoiy o‘zi uchun qadrdon bo‘lgan bu insonlar xotirasini abadiylashtirish, ularga o‘z hurmatini izhor etish uchun «Holoti Sayyid Hasan Ardasher», «Xamsat ul-mutahayyirin», «Holoti Pahlavon Muhammad» nomli risolalarini yozdi. Astrobodda yoza boshlagan «Tarixi muluki Ajam» («Ajam podshohlari tarixi») asarini tug‘alladi. 1490 yil u o‘ziga zamondosh shoirlar haqida Jomiyning «Bahoriston», Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» asarlari shaklida «Majolis un-nafois» («Nafislar majmuasi») tazkirasini tuzishga kirishib, 1492 yilda tugalladi. Shu vaqtning o‘zida Alisher Navoiy o‘zbek tilida she‘riyat nazariyasi, aniqrog‘i, aruz vazni qoidalari haqida «Mezon ul-avzon» ilmiy qo‘llanmasini yaratdi. 1494- yilda turkiy tildagi maktublarini to‘plab «Munshaot» («Maktublar») majmuasini tuzdi. 1495 yil Jomiyning «Nafahot ul-uns» asarini «Nasoyim ul-muhabbat» nomi bilan tarjima qilib, uni qayta ishlab, turkiy mashoyixlar haqidagi yangi ma‘lumotlar bilan boyitdi. Shu boisdan «Nasoyim ul-muhabbat»ga Alisher Navoiyning mustaqil asari sifatida qarash mumkin. Alisher Navoiy 1491—92 yillardan boshlab turkiy tilda yozilgan hamma she‘rlaridan yangi, yig‘ma devon tuzishga kirishdi va bu ish 1498—99 yilda nihoyasiga yetdi. Devonning umumiy nomi «Xazoyin ul-maoniy» («Ma‘nolar xazinasini») bo‘lib, 4 qismdan iborat bo‘lganligi uchun «Chor devon» deb ham atalgan. Devon shoirning butun hayoti davomida yozilgan she‘rlarini qamrab

olgan, ularda Alisher Navoiy ning barcha davrlaridagi kayfiyati, dunyoqarashi, orzu-umidlari ifodalab berilgan. Taxminan shu yillarda Alisher Navoiy forsiy she'rlaridan tashkil topgan «Devoni Foni» («Foni devoni»)ni, forsiy tildagi 2 qasidalar majmualarini tuzib, forsiy she'riyat taraqqiyotiga ham o'zining munosib hissasini qo'shdi. Xurosonda forsiyzabon xalqlar ko'pchilikni tashkil etganligi inobatga olinsa, Alisher Navoiyning bu tilda ham samarali ijod qilgani mamlakat ma'naviy ehtiyojini yaxshi his etganligini bildiradi.

Alisher Navoiyning adabiy va ilmiy merosini 4 faslga bo'lish mumkin: 1. Devonlari. 2. Dostonlari. 3. Forsiy tildagi she'riy merosi. 4. Ilmiy-filologik, nasriy va tarixiy asarlari.

Alisher Navoiyning o'zbek tilida yaratgan she'riy merosi asosan «Xazoyin ul-maoniy» devoniga jamlangan. Asar 4 qismdan iborat. Devonning birinchi qismiga «G'aroyib us-sig'ar», ikkinchi qismiga «Navodir ush-shabob», uchinchi qismiga «Badoe' ul-vasat» va nihoyat, to'rtinchi qismiga «Favoyid ul-kibar» («Keksalik foydalari») degan nomlar berildi. «Xazoyin ul-maoniy» inson bolasining murakkab va yuksak tafakkuri hamda behisob his-tuyg'ulari bilan bog'liq minglarcha she'r va o'nlarcha she'r turlarini o'z ichiga olgan majmua bo'lib, Sharq adabiyoti tarixida noyob hodisadir. Bu xil majmua Alisher Navoiyga qadar Amir Xisrav Dehlaviy tomonidagina tuzilgan. Ushbu devonga kirgan minglarcha she'rlarni Alisher Navoiy butun umri davomida turli sharoitlarda, har xil sabablar bilan yozgan bo'lib, ular shoir hayoti va u yashagan davr bilan sonsiz-sanoqsiz iplar orqali bog'langan. Alisher Navoiy «Xazoyin ul-maoniy» ga qadar «Ilk devon», «Badoe' ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarini tuzgan. «Xazoyin ul-maoniy» ana shu 3 devonga kirgan hamda «Navodir ul-nihoya» tuzilgandan keyin yozilgan she'rlar asosida yuzaga kelgan. Alisher Navoiyda keksalik chog'larida barcha she'rlarini yig'ib, xronologik tartibda 4 devon tuzish g'oyasi bo'lgan. Biroq «Xazoyin ul-maoniy»ni tuzishda muharrirlik vazifasini bajargan Husayn Boyqaro bu g'oyani qo'llab-quvvatlamagan ko'rinadi. Uning «G'aroyib us-sig'ar» devoni bolalik mashqlaridan, «Navodir ush-shabob» yigitlik she'rlaridagina iborat bo'lmay, bu boshlang'ich devonlarda shoirning keyingi davr she'riy mo'jizalaridan ham namunalar borki, Husayn Boyqaro shuni ma'qul ko'rgan. Shu sababdan «Xazoyin ul-maoniy» tarkibidagi 4 devon nomining mazmunini shartli ma'noda tushunish, bunda she'rlar ko'p holda aralash holda joylashtirilganini nazardan qochirmaslik zarur. «Xazoyin ul-maoniy»dagi 4 devonning har birida 650 tadan 2600 g'azal, umuman 4 devonda 210 qit'a, 133 ruboiy, 86 fard, 52 muammo, 13 tuyuq, 10 muxammas, 10 chiston, 5 musaddas, 4 tarje'band, 4 mustazod, 1 musamman, 1 tarkibband, 1 qasida, 1 masnaviy, 1 soqiynoma mavjud bo'lib, Sharq she'riyatining 16 turi namoyondir. Alisher Navoiyning muhabbat va bu bilan bog'liq tug'yonlari, xususan g'azallari uning yigitlik davrida yozilgan. Bunga uning «Ilk devoni»ga kiritilgan, xalq orasida «Qaro ko'zum», «Kelmadi» («Munojot») nomlari bilan mashhur bo'lgan va kuylanadigan g'azallari yaxshi misol bo'la oladi. Bu kabi she'rlarida shoir pok va yuksak ishqiy kechinmalarni

baland ehtiros va falsafiylik bilan ifodalab bera olgan. Uning «Topmadim» radifli gʻazali ham shu davrda, aniqrogʻi, Mashhaddan Hirotga qaytib, shaxsiy turmushini izga solish taraddudida yurganda, lekin uning moddiy jihatdan nochor ahvoldaligi tufayli oila qurishi qiyinlashgan, Sulton Abu Said esa uni taʼqib qilgan paytda yozilgan boʻlib, uning har bayti yurakni tirnaydi. Alisher Navoiyning ishqiy sheʼrlarini faqat bir subʼektga qaratilgan, deyish qiyin. U hayotga keng nigoh bilan qarab, barcha goʻzalliklarni nazokatli tuygʻularni qadrlagan, noyob soʻz va iboralar bilan qalbdan ifodalay bilgan. Lekin hayot qiyinchiliklari va ziddiyatlari orqasida oʻz orzu-umidlariga yetisha olmagan shoir oʻzining insoniy norozilik tuygʻularini olovli sheʼriy satrlarda bayon etadi. Alisher Navoiyning ishq bilan bogʻliq tasvirlari rang-barang va boy boʻlib, biz unda inson hayoti va holatining cheksiz koʻp qirralarini — shodlikni ham, xafachilikni ham, takrorlanmaydigan lahzalarni ham, har kun, har soatda yuz beruvchi koʻngilsizliklarni ham koʻramiz. Zotan oʻzbek sheʼriyatida inson dardi va hasratlarini, oʻz sevgilisiga talpinishlarini Navoiydan oʻtkazib ifodalagan shoirni topish qiyin. Alisher Navoiyning ishqiy mavzuda yozgan sheʼrlarining oʻziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ulardagi koʻp gʻoya va timsollar, tasviriy detallar anʼanaviy xarakterga ega. Shu bilan birga ishq va ishqiy obrazlar talqinida ham boshqa mumtoz ijodkorlar kabi Alisher Navoiy ramziylikka koʻp oʻrin beradi.

«Yor» — bu dunyo goʻzaligina emas, uningcha, bu — butun borliqni yaratgan va hamma narsani harakatga keltirib turgan Alloh hamdir. Shoir oʻzining tasavvufiy sheʼrlarida yorning qoshi, koʻzi, zulfi, sochi (va h.k.) deganda Allohning kuch-qudrati, mehri, oliy darajadagi goʻzalliklarini koʻzda tutadi. Alisher Navoiyning barcha lirik janrlarga oid sheʼrlari yuksak mahorat bilan yozilgan boʻlib, inson manfaatlariga, uning eʼtiqodini mustahkamlashga, ruhini sogʻlomlashtirishga xizmat qiladi. Uning falsafiy, axloqiy mazmundagi hayot nafasi ufurib turgan har bir sheʼri bu janrning oʻlmas namunalaridir.

1500 yilning dekabrda Husayn Boyqaro isyon koʻtargan oʻgʻli — Muhammad Husayn bilan sulh tuzib, Hirotga qaytar ekan, Alisher Navoiyni ham uni kutib olishi lozimligiga ishorat qiladi. Orada 2—3 kunlik yoʻl bor edi. Alisher Navoiy oʻzining soʻnggi sheʼrini Poyob rabotida yozgan va undan nusxa koʻchirtirib, kelayotgan Husayn Boyqaroga yuborgan. Uchinchi kuni Alisher Navoiy hukmdor istiqboliga yaqinlashayotganida oʻzini yomon his etgan, u bilan koʻrishayotganda hushidan ketib, qaytib oʻziga kelmagan va hayotdan koʻz yumgan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. WWW.ZIYO.COM
2. WWW.ADABIYOT.UZ
3. XX ASR oʻzbek adabiyoti.